

MARIAN CHACHAJ
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
ORCID: 0000-0002-7647-7003

DZIEJE KULTURY EUROPEJSKIEJ I POLSKIEJ XVIII WIEKU W UJĘCIU POLSKICH UCZONYCH W XX STULECIU (WYBRANE ZAGADNIENIA)

THE HISTORY OF EUROPEAN AND POLISH CULTURE OF THE 18TH CENTURY AS SEEN BY POLISH SCHOLARS IN THE 20TH CENTURY (SELECTED QUESTIONS)

Abstract

The article discusses the dispute over the chronology of the Enlightenment in Poland and the views of Józef Gierowski and Jacek Staszewski regarding the assessment of the Saxon times and the origins of the Polish Enlightenment. The problem of the reception of Western cultures (French, English, Italian and German) in the times of the Enlightenment in Poland was also treated more broadly.

After presenting various understandings of culture in Polish historiography, the positions of Polish researchers on the assessment of the Enlightenment in Europe (Emanuel Rostworowski) and then the culture of the Saxon times and the Enlightenment in Poland (Józef Andrzej Gierowski, Janusz Maciejewski, Jacek Staszewski) were discussed. The achievements of Polish historiography in the field of research on the reception in Poland of the works of the most eminent authors of the French Enlightenment (these were primarily Voltaire, Rousseau, Diderot, Montesquieu), English (including Locke), Italian (Genovesi, Beccaria) and German (including Wolff, Gottsched) were shown in greater detail. The reception of this work would not have been possible without the appearance in Poland of an intellectual elite, often speaking French, who were able to evaluate and appreciate the innovative views of Western writers and philosophers.

Słowa kluczowe: Kultura czasów saskich, Oświecenie w Polsce, Józef Gierowski, Jacek Staszewski

Keywords: Culture of Saxon times, Enlightenment in Poland, Józef Gierowski, Jacek Staszewski

Optymistycznie sformułowany temat okazał się trudny w realizacji, już choćby ze względu na liczbę dotyczących go opracowań powstałych w ciągu ubiegłego wieku. Dlatego zmuszony byłem do omówienia jedynie wybranych zagadnień na podstawie najważniejszej literatury przedmiotu. Skupiłem się zatem na przedstawieniu opinii uczonych polskich o Oświeceniu w Europie, o kulturze czasów saskich i początkach Oświecenia w Polsce, a także o wzajemnych powiązaniach kultury europejskiej i polskiej. Dodam, że przymiotnik „polski” odnosi się nie tylko do języka, ale także do pochodzenia z obszaru Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Termin „kultura” jest wprawdzie używany w wielu opracowaniach, ale mało kto go dokładnie definiuje. W najwcześniejszym pełnym ujęciu dziejów polskiej kultury polihistor Aleksander Brückner rozumiał kulturę bardzo szeroko, włączając do niej nie tylko literaturę, szkolnictwo, sztuki piękne, ale także elementy życia codziennego różnych warstw społecznych i nacji w poszczególnych regionach dawnej Rzeczypospolitej. W ten sposób opisy obyczajowości stały się integralną częścią dziejów kultury¹.

Inaczej pojmowali historię kultury późniejsi badacze. Bogdan Suchodolski rozumiał ją jako „dzieje świadomości narodowej”, którą wypełniło przez wieki „bogactwo przeżyć i refleksji”². Maria Bogucka natomiast określiła kulturę jako „zarówno zespół (materialnych i niematerialnych) wytworów człowieka, jak społecznie uznane sposoby bycia i systemy wartości, typowe dla danej epoki i badanego terenu”³.

W większości opracowań cytowanych w tym tekście nie pojawiają się próby definicji kultury, ale z kontekstu można się domyślać, jak rozumieli ją ich autorzy.

Wśród polskich syntez dziejów powszechnych wyróżnia się obszernym ujęciem kultury europejskiej napisana przez Emanuela Rostworowskiego *Historia powszechna. Wiek XVIII*⁴. Cztery rozdziały poświęcone historii kultury mogłyby ukazać się osobno jako prawie trzystustronicowa książka⁵. Po omówieniu zakorzenienia wieku Oświecenia w poprzedniej epoce autor przedstawił w trzech rozdziałach zmiany w geografii kultury europejskiej w poszczególnych okresach

¹ Barbara Domańska, *Aleksander Brückner jako badacz kultury* (Bydgoszcz: Pomorze, 1988), 92.

² Bogdan Suchodolski, *Dzieje kultury polskiej*, wyd. II (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1986), 6.

³ Maria Bogucka, *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987), 6.

⁴ Pierwsze wydanie ukazało się w Warszawie w 1977 r.

⁵ Emanuel Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977), 174–205 („Oświata i oświecenie”); 410–481 („Późny Barok i wczesne Oświecenie”); 584–671 („Południe wieku Oświecenia i stylu rokoko”); 896–1001 („Późne Oświecenie, preromantyzm i neoklasycyzm”).

wieku XVIII. Dalej uwzględnił następujące działy kultury: kościoły i prądy religijne, nurty filozoficzne, doktryny polityczne i ekonomiczne, nauka (przyrodoznawstwo, humanistyka), literatura i publicystyka, sztuki plastyczne, muzyka i balet. Charakterystyka osiągnięć kulturalnych Europejczyków XVIII wieku wyróżnia się, jak i cały podręcznik, piękną polszczyzną i niezależnością formułowanych sądów. Słusznie podkreślił Andrzej Krzysztof Link-Lenczowski, że „Na temat ideologii i kultury Oświecenia nie napisano w gruncie rzeczy po Rostworowskim niczego co „przebiłoby” jego książkę”⁶.

Przez całe dziesięciolecia w odniesieniu do dziejów kultury polskiej w XVIII wieku stosowano kryteria historii politycznej. Wspomniany Aleksander Brückner dzielił osiemnastowieczną historię polskiej kultury na dwa okresy: czasy saskie (1697–1763) i czasy stanisławowskie (1764–1795)⁷. O czasach saskich wypowiadał się wprawdzie bardzo krytycznie, ale dostrzegał w nich także pewne osiągnięcia jak: reformy szkolne Stanisława Konarskiego czy działalność Załuskich, cenił także ówczesną literaturę polityczną, teatr Radziwiłłowski czy barwność obyczajów⁸. Czasy stanisławowskie charakteryzował bardzo pozytywnie, eksponując osiągnięcia w zakresie szkolnictwa (Szkoła Rycerska, Komisja Edukacji Narodowej), literatury czy sztuk pięknych⁹.

Podobne opinie można spotkać w pracy Marii Boguckiej, która swoje rozważania na ten temat zamknęła w dwóch rozdziałach zatytułowanych: „Między Sasami a odnową” i „Oświecenie nad Wisłą”. Autorka negatywnie oceniła czasy saskie, doceniła jednak nowatorską twórczość niektórych autorów piszących wówczas, jak: Elżbiety Drużbackiej, Urszuli Radziwiłłowej i Stanisława Leszczyńskiego oraz działalność Stanisława Konarskiego czy Józefa Andrzeja Załuskiego. Początki Oświecenia datuje na połowę XVIII w.¹⁰

Nowe spojrzenie na charakter kultury XVIII w., a przede wszystkim na czasy saskie przyniosły publikacje Józefa Gierowskiego i Jacka Staszewskiego. Pierwszy z tych badaczy już w 1974 r. wypowiedział się przeciwko „czarnej legendzie” czasów saskich, wskazując na współlistnienie w tym okresie elementów sarmatyzmu (baroku) i oświecenia¹¹. Badacz podkreślał przy tym, że „Rozwój ideologii oświeceniowej nie był możliwy bez osiągnięcia dojrzałości struktury społeczno-

⁶ Andrzej Krzysztof Link-Lenczowski, „Emanuel Mateusz Rostworowski – uczonej i artysta”, w: *Emanuel Mateusz Rostworowski 1923–1989. Materiały z posiedzenia naukowego w dniu 8 października 2014 roku*, red. Maria Czeppe (Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2018), 48.

⁷ Aleksander Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. III: *Czasy nowsze do roku 1831*. Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1931.

⁸ Brückner, *Dzieje*, 91–140.

⁹ Brückner, *Dzieje*, 287–401.

¹⁰ Bogucka, *Dzieje kultury*, 217–257.

¹¹ Józef Gierowski, „U źródeł polskiego Oświecenia”, w: *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. Andrzej Zahorski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974), 41–50; przedruk w: Józef Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej Krzysztof Link-Lenczowski (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008), 229–237.

-ekonomicznej kraju”¹². Do tych poglądów, nieco je modyfikując, Gierowski nawiązywał także w późniejszych tekstach¹³.

Już w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku Mieczysław Klimowicz podkreślał, że rozwój Oświecenia w Polsce stał się w pełni możliwy dopiero po wstąpieniu na tron Stanisława Augusta Poniatowskiego, co było równoznaczne z pojawieniem się „ośrodka dyspozycyjnego mającego konkretny, obejmujący wszystkie dziedziny, program przeobrażenia archaicznej Rzeczypospolitej szlacheckiej w nowoczesne państwo”. Dzięki temu szybko pojawił się teatr narodo- wy, czasopismo tzw. moralne czy Szkoła Rycerska¹⁴.

Podstawowe wypowiedzi wspomnianego wyżej Jacka Staszewskiego o początkach Oświecenia w Polsce zawierają artykuły ogłoszone drukiem w 1989 i 1996, i ponownie wydane w 1997 r.¹⁵. Zgodnie z opinią tego historyka, w badaniach powojennych niesłusznie przesuвано początki Oświecenia w głąb epoki saskiej. Twierdził on bowiem, że pierwsze czterdziestolecie XVIII stulecia to okres „oświeconych jednostek”, lata następne (do 1773–1775) to okres „oświeconych elit”, a dopiero potem pojawiło się pełne Oświecenie. Staszewski dostrzegał ponadto zjawisko decentralizacji kultury w okresie jej kryzysu w pierwszej połowie XVIII w.¹⁶ Tenże badacz wypowiadał się także o relacjach między kulturą sarmacką a oświeceniową¹⁷.

¹² Gierowski, *Na szlakach*, 231.

¹³ Zob. np. Józef Gierowski, „Przenikanie myśli Oświecenia do Rzeczypospolitej”, w: *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, Kom. Red. Kazimierz Wajda et al. (Toruń: Wydawnictwo UMK, 1993), 87–97; przedruk w: Józef Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. A. K. Link-Lenczowski (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008), 240–253. Józef Andrzej Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*, Wielka Historia Polski (Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2001) 364–374.

¹⁴ Mieczysław Klimowicz, „Cudzoziemszczyzna i rodzimosc. Elementy kultury polskiej czasów Oświecenia”, w: *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973), 170.

¹⁵ Jacek Staszewski, „Wiek XVIII w Polsce — próba nowej syntezy”, w: Jacek Staszewski, *„Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...”. Szkice i studia z czasów saskich* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997), 196–202; pierwodruk w: *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. Krystyna Stasiewicz i Stanisław Achremczyk (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1996), 7–13; Jacek Staszewski, „Kultura polska w kryzysie XVIII wieku”, w: Jacek Staszewski, *„Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...”. Szkice i studia z czasów saskich* (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997), 243–258; pierwodruk w: *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, red. Maria Bogucka (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989), 235–259. Zob. też Jacek Staszewski, „Czasy saskie — rehabilitacja czy lepsze poznanie?”. *Wiadomości Historyczne* 40 (1997), [nr 2]: 65–75.

¹⁶ Jacek Staszewski, *Kultura polska*, 244–245, 257–258.

¹⁷ Jacek Staszewski, „O apogeeach kultury sarmackiej i periodyzacji XVIII stulecia”, w: *Między barokiem a oświeceniem. Apogeum sarmatyzmu. Kultura polska drugiej połowy XVII wieku*, red. Krystyna Stasiewicz i Stanisław Achremczyk (Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego 1997), 7–12; Jacek Staszewski, „Sarmatyzm a Oświecenie (uwagi

Warto przywołać w tym miejscu opinię historyka literatury Janusza Maciejewskiego, na którego poglądy Staszewski zresztą się powoływał. Otóż Maciejewski wyróżnił „trzy zasadnicze fazy polskiego Oświecenia: wczesną, dojrzałą (stanisławowską; pokrywa się bowiem z większością panowania ostatniego króla Polski) i schyłkową, porozbiorową”¹⁸. Uznając rok 1740 za początek epoki Oświecenia, Maciejewski podkreślił, że wczesny etap Oświecenia w Polsce zamyka się w latach 1740–1772 i cechuje go „współzycie formacji oświeceniowej z sarmacką i zahamowanie rozszerzania się tej pierwszej wśród mas. Oświecenie w tych latach jest kulturą wąskiej elity”¹⁹.

Realizowane przez wielu historyków poszukiwania doprowadziły do podważenia czarnej legendy kultury czasów saskich. Przykładowo, prowadząc badania nad kalendarzami, Bogdan Rok i Małgorzata Gorczyńska udowodnili, że zmieniły one swoją treść i coraz więcej znajdowało się w nich rzetelnej wiedzy zamiast prognostyków²⁰. Stanisław Roszak natomiast dokładnie rozpoznał środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII w. i wskazał na jego silne związki z tradycją sarmacką²¹.

Pochodzące z czasów saskich teksty, zebrane przez Mariana Skrzypka, umożliwiają dobre poznanie przemian zachodzących w propagowanych w tym czasie w Polsce poglądach filozoficznych i społecznych. Na ich podstawie można się także przekonać m.in. o prekursorskiej roli w upowszechnianiu myśli Kartezjusza, Grotiusa, Pufendorfa czy Wolffa profesorów nauczających w pruskich gimnazjach protestanckich²².

Do dość optymistycznych wniosków na temat życia umysłowego w Polsce czasów saskich doprowadziła Joanna Jarzęcka lektura lipskich czasopism naukowych. Doniesienia w nich zawarte wskazują bowiem na istnienie w tym czasie w Polsce elity intelektualnej starającej się popularyzować nowożytną naukę²³.

Istniejące opracowania wskazują na dużą rolę odegraną w polskim Oświeceni przez niektóre zakony. Mowa tu przede wszystkim o pijarach²⁴, ale nie należy

historyka)”, w: *Kultura literacka połowy XVIII wieku w Polsce. Studia i szkice*, red. Teresa Kostkiewiczowa (Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1992), 9–23.

¹⁸ Janusz Maciejewski, „Oświecenie polskie. Początek formacji, jej stratyfikacja i przebieg procesu historycznoliterackiego”, w: *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, seria druga, red. Zbigniew Goliński. (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977), 125.

¹⁹ Maciejewski, „Oświecenie”, 126.

²⁰ Bogdan Rok, *Kalendarze polskie czasów saskich* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985); Małgorzata Gorczyńska, *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999).

²¹ Stanisław Roszak, *Środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII w. Między kulturą Sarmatyzmu i Oświecenia* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997).

²² *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700–1830*, t. I: *Okres saski 1700–1763*, red. Marian Skrzypek (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2000).

²³ Joanna Jarzęcka, *Obraz życia umysłowego Rzeczypospolitej doby saskiej w świetle wybranych lipskich czasopism naukowych (1710–1762)* (Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1987).

²⁴ Zob. przede wszystkim *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa (Warszawa-Kraków: Zakład Historii Nauk Społecznych IHNOiT, Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993).

zapominać o wkładzie w działalność Komisji Edukacji Narodowej wniesionym przez byłych jezuitów²⁵.

Liczne opracowania traktują o zagranicznych impulsach polskiego Oświecenia i recepcji dzieł poszczególnych autorów pochodzących z Francji, Anglii, Włoch i Niemiec. Jedynie nieliczni badacze byli przekonani, że myśliciele związani z Polską odegrali także pewną rolę w narodzinach myśli oświeceniowej na zachodzie Europy. Tak sądzili wybitni historycy literatury Zygmunt Łempicki i Konrad Górski, którzy dopatrywali się wpływu doktryny braci polskich na ideologię Oświecenia. Nawiązując do tych poglądów, Zbigniew Ogonowski zbadał zależność myśli socynian i kilku deistów angielskich (m.in. Johna Locke'a i Johna Tolanda)²⁶. Po rozpatrzeniu wielu argumentów badacz podkreślił, że „teza, że myśl socynian i ich działalność odegrały w formowaniu się ideologii religijnej Oświecenia rolę ważną, wydaje się prawomocna”²⁷. Z poglądami tymi obszernie polemizował włoski historyk Massimo Firpo²⁸.

Bogucka uważała, że główną rolę w przełamaniu wzorców sarmackich w drugiej połowie XVIII w. odegrały docierające do Polski wpływy kulturalne z Europy Zachodniej. Jej zdaniem: „Dzieła wielkich filozofów angielskich i francuskich: Bacona, Locke'a, Woltera, Monteskiusza, Rousseau, napływając nad Wisłę nakładały się na własne przemyślenia rodzimych intelektualistów, inspirując do głębszych refleksji”²⁹.

Oczywiście nie ulega wątpliwości, że jednym z ważniejszych czynników kształtujących polskie Oświecenie była recepcja kultury francuskiej, którą przyspieszał napływ Francuzów do Polski, czytelnictwo francuskich książek czy podróże Polek i Polaków do Francji. Głębsze zainteresowanie literaturą francuską nastąpiło — jak to ustalił Emanuel Rostworowski — w latach czterdziestych XVIII w.³⁰ Umożliwiło to posługiwanie się językiem francuskim przez ówczesne elity intelektualne. Z czasem napływ publikacji w tym języku zdominował inne, nie należy się zatem dziwić, że problem ten był eksponowany w polskiej historiografii³¹. Omawiano

²⁵ Jan Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił Ludwik Grzebień, przygotował do druku Jerzy Paszenda (Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973). Zob. też Stanisław Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuitów w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933), 465–466.

²⁶ Zbigniew Ogonowski, „Socynianizm a Oświecenie”, w: Zbigniew Ogonowski, *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966), 453–564.

²⁷ Ogonowski, „Socynianizm”, 564.

²⁸ Massimo Firpo, *Il rapporto tra socinianesimo e primo deismo inglese negli studi di uno storico polacco*. Firenze 1973. Odb. z *Critica storica*”, N.s. X (1973), N. 2: 243–297; Massimo Firpo, „John Locke e il socinianesimo”. *Rivista storica italiana* 92 (1980): 35–124.

²⁹ Bogucka, *Dzieje kultury*, 233.

³⁰ Emanuel Rostworowski, „Francja Ludwika XV a Polska. Polityka – język – książki”, w: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 9–13 września 1969*, t. 3, red. A. Mączak (Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1971), 514–522.

³¹ Ogólną charakterystykę francuskich wpływów kulturalnych w Polsce w drugiej połowie XVIII w. przedstawił Jerzy Wojtowicz, „Próby ocalenia i odzyskania niepodległości w oparciu o Francję (od połowy XVIII w. do 1806)”, w: *Polska – Francja. Dziesięć wieków*

m.in. wpływy w polskiej kulturze bardziej i mniej znanych przedstawicieli francuskiego Oświecenia. Sporo uwagi poświęcono czterem najważniejszym mistrzom pióra: Wolterowi, Rousseau, Diderotowi i Monteskiuszowi.

Badania nad recepcją twórczości Woltera (właśc. François-Marie Arouet, 1694–1778), rozpoczął w Polsce w XX w. poeta Mieczysław Smolarski w odrzuconej habilitacji, opublikowanej w 1918 r.³² Uzupełnienia do przytoczonych przez Smolarskiego faktów przyniosły poszukiwania podjęte przez Marię Szaramę, dzięki odnalezieniu 53 „tłumaczeń i cytatów z Woltera oraz ważniejszych wzmianek o nim w polskich czasopismach doby stanisławowskiej” pochodzących z lat 1765–1794³³. Osobno o stosunku Woltera do Polski i Polaków pisał E. Rostworowski³⁴. Z badań tych wiadomo, że jeszcze w latach 40. XVIII w. Stanisław Konarski przekładał na język polski sztuki Woltera, a później czynili to inni Polacy. Były także tłumaczone jego poematy oraz dzieła historyczne i filozoficzne. Poglądy filozoficzne Woltera spotykały się jednak często w Polsce z otwartą polemiką.

Więszą popularnością wśród polskich badaczy cieszyła się twórczość Jana Jakuba Rousseau (1712–1778). W 1913 r. filolog i historyk literatury Marian Szyjkowski opublikował w Krakowie rozprawę dotyczącą myśli francuskiego filozofa w Polsce w XVIII w.³⁵ W tym samym roku Władysław Konopczyński opisał rolę Rousseau jako doradcy Polaków w czasie Konfederacji Barskiej³⁶. Recepcję tekstów tego samego myśliciela badali także w drugiej połowie XX w.: Bogusław Leśnodorski³⁷, Jerzy Michalski³⁸, Andrzej Siemek³⁹, Irena Stasiewicz-Jasiukowa⁴⁰

związków politycznych, kulturalnych i politycznych, red. Andrzej Tomczak (Warszawa: Książka i Wiedza, 1983), 132–143 (fragment pt. *Kultura francuska w dobie stanisławowskiej*).

³² Mieczysław Smolarski, *Studia nad Wolterem w Polsce* (Lwów: Towarzystwo Dla Popierania Nauki Polskiej, 1918).

³³ Maria Szarama, „Wolter w czasopismach stanisławowskich”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historycznoliterackie* 6 (1963), 64–66.

³⁴ Emanuel Rostworowski, „Wolter a Polska”. *Kwartalnik Historyczny* 75 (1968), 849–867; Emanuel Rostworowski, „Wolter i prymas Podoski”, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, red. Jerzy Dowiat et al. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972), 295–304.

³⁵ Marian Szyjkowski, *Myśl Jana Jakuba Rousseau w Polsce XVIII wieku* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1913).

³⁶ Władysław Konopczyński, „Jan Jakub Rousseau doradcą Polaków” *Themis Polska* seria II, t. I (1913), z. 2, 1–28.

³⁷ Bogusław Leśnodorski, „Idee polityczne Jana Jakuba Rousseau w Polsce”, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, red. Barbara Grochulska, Bogusław Leśnodorski, Andrzej Zahorski (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967), 29–48.

³⁸ Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977).

³⁹ Andrzej Siemek, „Voltaire et Rousseau en France et en Pologne”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 24 (1979), nr 3, 581–584.

⁴⁰ Irena Stasiewicz-Jasiukowa, „Leszczyński contra Rousseau”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 23 (1978), nr 1: 54–67; Irena Stasiewicz-Jasiukowa, „Leszczyński contra Rousseau”, w: *Stanisław Leszczyński – król, polityk, pisarz, mecenas. Materiały*

i Andrzej Sylwestrzak⁴¹. Z opracowań tych wynika, że zainteresowanie myślą Rousseau zaczyna się w Polsce w latach sześćdziesiątych XVIII w. Niektóre jego dzieła (np. „Nowa Heloiza”) nie były tłumaczone w tamtym czasie na język polski, a mimo to dyskutowano w Polsce o ich treści i wartości⁴².

Szczególną uwagę badaczy przyciągał Rousseau jako autor „Uwag nad rządem polskim”, dziełem powstałym z inspiracji konfederata barskiego Michała Wielhorskiego między październikiem 1770 a kwietniem 1771 r.⁴³

Nazwisko Denisa Diderota (1713–1784) było znane w Polsce przede wszystkim jako redaktora „Encyklopedii” (był nim w latach 1745–1772). Polonika w „Encyklopedii” i jej recepcję w Polsce badały Krystyna Korzon i Ewa Rzadkowska⁴⁴. Radykalne poglądy filozoficzne Diderota, jak to wykazał Marian Skrzypek, nie spotykały się wśród polskich czytelników z entuzjazmem⁴⁵.

Ostatni z wymienionych wyżej autorów, znany w Polsce jako Monteskiusz, w rzeczywistości nazywał się Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu (1689–1755). Jego dwa dzieła zostały przetłumaczone na język polski. „Uwagi nad przyczynami wielkości i upadku Rzeczypospolitej Rzymskiej” przełożył pijar Antoni Wiśniewski (Warszawa 1762) a „Duch, czyli treść praw...”, (w:) Dzieła, t. 1–2, Gliceriusz Józef Baxter (Lipsk 1777–1778). Problem stosunku Monteskiusza do Polski i Polaków oraz recepcję jego dzieł w Polsce badali m.in. Władysław Smoleński i Kazimierz Opalek⁴⁶. Nie ulega wątpliwości wpływ myśli Monteskiusza na polskich autorów w zakresie geografizmu i poglądów na historię.

Oczywiście oprócz wymienionych wiodących postaci w polskim Oświeceniu funkcjonowały książki innych autorów, zarówno we francuskim oryginale, jak

z europejskiej konferencji naukowej zorganizowanej w 300-lecie urodzin króla Stanisława Leszczyńskiego, red. Alojzy Konior (Leszno: Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne, 2001), 160–171.

⁴¹ Andrzej Sylwestrzak, „J. J. Rousseau doradcą Polaków”. *Przegląd Humanistyczny* 19 (1975), nr 2: 21–39.

⁴² Zofia Sinko, *Powieść zachodnioeuropejska w kulturze literackiej polskiego Oświecenia* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968), 167–192.

⁴³ Pierwsze polskie tłumaczenie *Uwag* ukazało się w Warszawie w 1789 r. w przekładzie Maurycego Franciszka Karpa.

⁴⁴ Korzon Korzon, „Polonica w „Encyklopedii” Diderota”. *Pamiętnik Literacki* 41 (1950): 1072–1081; Ewa Rzadkowska, *Encyklopedia i Diderot w polskim oświeceniu* (Wrocław: Zakład Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1955).

⁴⁵ Marian Skrzypek, „Diderot i Raynal a ruch niepodległościowy w Polsce”. *Przegląd Humanistyczny* 32 (1988), nr 10: 123–134; Marian Skrzypek, „Filozofia Diderota w polskim oświeceniu (Z dziejów podziemia filozoficznego w Polsce)”. *Przegląd Humanistyczny* 39 (1995), nr 3: 31–43; Marian Skrzypek, “La critique de Diderot et ses équivoques l’époque des Lumières polonaises”, w: *Les ennemis de Diderot*, ed. Anne Marie Chouillet (Paris: Klincksieck, 1993), 139–152.

⁴⁶ Władysław Smoleński, *Monteskiusz w Polsce wieku XVIII* (Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1927); Kazimierz Opalek, *Monteskiusz w Polsce*, w: *Monteskiusz i jego dzieło. Sesja naukowa w dwusetną rocznicę śmierci*, red. Juliusz Bardach, Konstanty Grzybowski (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956), 239–291.

i w polskich przekładach. Takim pisarzem był np. Jean-François *Marmontel* (1723–1799)⁴⁷. Dodać należy, że w czasach stanisławowskich tłumaczono także dzieła francuskich pisarzy siedemnastowiecznych (Moliera, Racine’a, La Fontaine’a).

O wiele mniejszy wpływ na kulturę polską XVIII w. wywarli filozofowie i pisarze angielscy. Najwcześniejszym czytelnikiem prac Johna Locke’a w Polsce, jak to wynika z badań Tadeusza Bieńkowskiego, był profesor filozofii w gimnazjum gdańskim Gabriel Groddeck (1708 r.)⁴⁸. Nie ulega też wątpliwości wpływ tego myśliciela na poglądy pedagogiczne Konarskiego⁴⁹. Warto dodać, że „Książka o edukacji dzieci” Locke’a ukazała się po polsku w Warszawie dopiero w 1781 r., przetłumaczona jednak została z francuskiego przekładu, a nie z angielskiego oryginału.

Większy wpływ wywarła literatura angielska na kulturę polską dopiero w czasach stanisławowskich, kiedy przełożono na język polski (najczęściej za pośrednictwem języka francuskiego) najwybitniejsze powieści pisarzy brytyjskich: Daniela Defoe, Jonathana Swifta, Tobiasa George’a Smolleta czy Henry’ego Fieldinga. Popularnością cieszyła się także twórczość Aleksandra Pope’a. Pojawily się również tłumaczenia pisarzy preromantycznych jak Edwarda Younga czy Jamesa Macphersona. Przekładano też dzieła autorów siedemnastowiecznych (m. in. Johna Milтона)⁵⁰. Ponadto polski „Monitor” czerpał swoje wzorce m.in. z angielskiego „Spectatora”, czym w osobnym opracowaniu zajęła się Zofia Sinko⁵¹.

O docenienie roli wpływów włoskich na wczesne polskie Oświecenie upomniał się w 1982 r. w tekście opublikowanym po włosku Gierowski⁵², wskazując na takie czynniki upowszechniania nowych myśli jak studia polskich duchownych w Rzymie w pierwszej połowie XVIII w. czy zalecanie przez Konarskiego jako lektury w szkołach pijarskich „Metafizyki” Antonia Genovesiego (1713–1769). Warto dodać, że prace tego neapolitańskiego eklektycznego filozofa wy-

⁴⁷ Ewa Rządowska, „Książka francuska w oświeceniu stanisławowskim (na marginesie recepcji Marmontela)”. *Wiek Oświecenia* 1 (1978): 137–147; Ewa Rządowska, *Francuskie wzorce polskich oświeconych. Studium o recepcji J. F. Marmontela w XVIII w.* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989).

⁴⁸ Tadeusz Bieńkowski, „Znajomość kartezjanizmu w środowiskach różnowierczych Gdańska i Torunia w drugiej połowie XVII wieku”, w: *Wokół dziejów i tradycji arianizmu*, red. Lech Szczucki (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971), 161–162.

⁴⁹ Barbara Bieńkowska, Tadeusz Bieńkowski, *Kierunki recepcji nowożytnej myśli naukowej w szkołach polskich (1600–1773)*, cz. II: *Humanistyka* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1976), 52–53, 56–57.

⁵⁰ Zofia Sinko, *Powieść angielska osiemnastego wieku a powieść polska lat 1764–1830* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961); Halina Geber, „Angielsko-polskie związki literackie”, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984), 16.

⁵¹ Sinko, „Monitor” wobec angielskiego „Spectatora” (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956).

⁵² Józef Andrzej Gierowski, „Il primo Illuminismo in Polonia e l’Italia”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 71, *Studia Italo-Polonica* 1 (1982): 85–97; wersja polska: *Wczesne oświecenie w Polsce a Włochy*, w: Józef Andrzej Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. A. K. Link-Lenczowski (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008), 255–265.

wały wpływ na pełne Oświecenie w Polsce, były bowiem wykorzystywane nie tylko do nauczania logiki w kolegiach pijarskich, ale także w szkołach Komisji Edukacji Narodowej⁵³.

Badano także znajomość w Polsce prac prawników włoskich, w tym Cesarego Beccarii (1738–1794), autora „O przestępstwach i karach” („*Dei delitti e delle pene*”, 1764), wydanego po polsku w 1772 r. Rozpowszechnienie tego dzieła przyczyniło się do zniesienia przez sejm w październiku 1776 r. tortur i kary śmierci za czary. Dorobkiem prawniczym Beccarii interesowali się m.in. Bogusław Leśnodorski, Stanisław Salmonowicz i najgruntowniej Mariusz Affek⁵⁴.

Wpływy włoskie w oświeceniowej literaturze polskiej, oceniane zresztą przez Mieczysława Brahmę jako „raczej nikłe”⁵⁵, analizowali nieliczni historycy literatury. Justyna Łukasiewicz zbadała znajomość, najczęściej w oryginale włoskim, twórczości Carla Goldoniego⁵⁶.

Pozostaje jeszcze do przedstawienia stanu badań nad wpływami niemieckimi⁵⁷ w polskiej kulturze XVIII w.

Poczynając od drugiej połowy XVII w., można dostrzec w protestanckich szkołach pruskich recepcję poglądów współtwórcy prawa międzynarodowego Samuela Pufendorfa (1632–1694), zawartych w dziele „*De iure naturae et gentium*” (1672). W szkolnictwie katolickim natomiast najpierw pojawiły się wykłady na temat prawa natury w kolegiach pijarskich, następnie w Szkole Rycerskiej⁵⁸.

Odrębne miejsce zajmowało rozpowszechnienie w Polsce poglądów związane go przez wiele lat z uniwersytetem w Halle (do 1723 i od 1740 r.) wrocławianina Chrystiana Wolffa (1679–1754). Był on protestantem, ale rozwijając doktrynę

⁵³ Zob. Bienkowska, Bienkowski, *Kierunki*, cz. 2, 64; Ryszard W. Wołoszyński, „Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajania nowych treści naukowych”, w: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973), 186; Mariusz Affek, *Związki polsko-włoskie w naukach prawnych (1764–1795). Z dziejów humanitaryzacji prawa karnego w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwa IHN PAN, 1995), passim.

⁵⁴ Bogusław Leśnodorski, „Beccaria w Polsce XVIII wieku”. *Nauka Polska* 13 (1965), nr 3: 45–60; Bogusław Leśnodorski, „<Zaatakujemy niesprawiedliwość u jej źródła>. Cesare Beccaria w Polsce XVIII wieku”, w: Bogusław Leśnodorski, *Ludzie i idee* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972), 102–122; Stanisław Salmonowicz, „Kilka uwag o recepcji Cezarego Beccarii (1738–1794) jako karnisty w Polsce. Uwagi w dwusetlecie zgonu”, w: *Dawne prawo i myśl prawnicza. Prace historyczne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartła*, red. Jerzy Małec i Waclaw Uruszczał (Kraków; Księgarnia Akademicka, 1995), 163–170; Affek, *Związki polsko-włoskie*, passim.

⁵⁵ Mieczysław Brahma, „Włosko-polskie związki literackie”, w: *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1985), 613.

⁵⁶ Justyna Łukasiewicz, *Carlo Goldoni w polskim Oświeceniu* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997).

⁵⁷ Chronologię niemieckiego i polskiego oświecenia ze szczególnym uwzględnieniem literatury przedstawił Marcin Cieński, *Formacja oświeceniowa w literaturze Polski i Niemiec* (Wrocław: Wydawnictwo „Wiedza o Kulturze”, 1992), 16–27.

⁵⁸ Kazimierz Kocot, *Nauka prawa narodów w Ateneum Gdańskim (1580–1793)* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1965); Bienkowska, Bienkowski, *Kierunki*, cz. 2, passim.

Gottfrieda Wilhelma Leibniza stał się twórcą systemu filozoficznego pozbawionego zabarwienia wyznaniowego, dlatego mogli się na niego powoływać nawet teologowie katoliccy. Najwcześniej, bo już w 1712 r., podręczniki prawa Wolffa uznał za podstawę swoich wykładów w gimnazjum toruńskim profesor Jerzy Piotr Schultz, nawet po 1750 r. panującym w Toruniu systemem filozoficznym był eklektyzm wolffiański. Podobną popularnością cieszyły się inne podręczniki Wolffa w Gdańsku i Elblągu⁵⁹. W latach czterdziestych XVIII w. rozpoczęła się recepcja filozofii Wolffa przez katolików, najpierw w kolegiach pijarskich, a następnie w innych ośrodkach szkolnych. Problemem tym zajmowali się m.in. Barbara i Tadeusz Bieńkowscy. Z kolei badania Ludwika Piechnika pokazały recepcję filozofii Wolffa w środowisku Akademii Wileńskiej⁶⁰. Ponadto podręczniki Wolffa były popularne w Szkole Rycerskiej i w szkołach podległych Komisji Edukacji Narodowej. Zagadnienia te badali m.in. Stanisław Gawlik i Irena Stasiewicz-Jasiukowa⁶¹.

Z uniwersytetem w Lipsku związany był przez wiele lat Johann Christoph Gottsched (1700–1766), uczeń Wolffa, krytyk i teoretyk literatury. O jego związkach z korespondentami pochodzącymi z obszaru Rzeczypospolitej pisała Joanna Jarzęcka⁶². Jego prace znane były w środowisku protestanckim, a napisana przez niego „Gramatyka niemiecka” wydana zarówno po polsku, jak i łacinie, służyła do nauki języka niemieckiego w szkołach katolickich.

Oprócz recepcji dzieł wymienionych autorów zostały zbadane niemieckie wpływy w polskim Oświeceniu płynące z innych źródeł. Henryk Barycz podkreślał, że w osiemnastowiecznej Polsce „Próby przełamania tradycji i wzorów nauki włoskiej i oparcia się o osiągnięcia północnoniemieckich uniwersytetów protestanckich były zbyt radykalne i rychło skończyły się niepowodzeniem”⁶³. Wobec tego zwrócono uwagę na :odradzający się naukowo Wiedeń. Stąd czerpali swoją wiedzę, poczynając od połowy wieku XVIII niektórzy jezuitci, co przyczyniło się do rozwoju astronomii w Wilnie, a następnie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych udawali się tam na studia medyczne przyszli profesorowie Uniwersytetu Krakowskiego. Z Wiednia zaczerpnął w czasie dłuższego tam pobytu w latach 1772–1775 swój pomysł reformy uczelni krakowskiej Hugo Kołłątaj⁶⁴. Barycz

⁵⁹ Stanisław Salmonowicz, *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681–1817. Studium z dziejów nauki i oświaty* (Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973); Marian Pawlak, *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772* (Olsztyn: Pojezierze 1972); Bieńkowska, Bieńkowski, *Kierunki*, cz. 2, *passim*.

⁶⁰ Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773* (Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu”, 1990), m.in. 109–110, 116, 122.

⁶¹ Stanisław Gawlik, „Wpływ filozofii Christiana Wolffa na polską myśl pedagogiczną doby oświecenia”. *Zeszyty Naukowe. WSP im. Powstańców Śląskich w Opolu. Nauki Społeczno-Polityczne* 5 (1992): 63–71; Stasiewicz-Jasiukowa, „Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego Oświecenia”. *Analecta* 7 (1998), nr 2: 53–69.

⁶² Joanna Jarzęcka, „Życie umysłowe w Rzeczypospolitej w latach 1729–1762 w świetle listów z Polski do Gottscheda i poloników występujących na łamach jego czasopism”. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej* ser. A, 15 (1980): 71–116.

⁶³ Henryk Barycz, „Uniwersytet Wiedeński w życiu umysłowym Polski”, w: Henryk Barycz, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1969), 101.

⁶⁴ Henryk Barycz, „Uniwersytet Wiedeński”, 101–105.

doceniał także rolę wiedeńskich uczonych w nowoczesnym kształceniu młodzieży w zakresie medycyny i nauk przyrodniczych w Szkole Głównej Litewskiej, poczynając od lat osiemdziesiątych XVIII w.⁶⁵

Pośród niemieckich uczelni protestanckich ośrodek w Getyndze cieszył się w XVIII wieku największą popularnością wśród studentów pochodzących z Prus Królewskich (poczynając od 1735 r.). Kształcili się w nim także niektórzy przedstawiciele polskiego Oświecenia, jak Jan Śniadecki (1778/1779 r.). Zdaniem Barycza, wpływ Getyngi uwidocznił się nie tylko w naukach matematyczno-przyrodniczych, ale także w zakresie filologii klasycznej i historii⁶⁶.

Oczywiście wpływom kultury niemieckiej na polską, poczynając od końca XVII wieku sprzyjało zasiadanie na tronie polskim dwóch kolejnych władców wywodzących się z dynastii Wettynów: Augusta II i Augusta III Sasów. Charakterystyczne jednak, że — co podkreślał Maciejewski: „Leibniz, Wolff, Gottsched, Gessner wywierali mniejszy lub większy wpływ na współczesnych sobie Polaków. Natomiast Lessing, Herder, Goethe — już prawie żadnego”⁶⁷.

Trafnie też ten sam badacz ocenił, że pisarze polscy występujący po 1772 r. mieli przede wszystkim związki z kulturą francuską⁶⁸.

Omawiając najważniejsze zagadnienia związane z europejską, a przede wszystkim z polską kulturą XVIII w., wykorzystywałem opracowania powstałe w XX w. Każdy z łatwością może zauważyć, ile nowych, niezwykle cennych, prac wzbogacających naszą wiedzę z tego zakresu pojawiło się w nowym, XXI stuleciu.

BIBLIOGRAFIA

- Affek, Mariusz. *Związki polsko-włoskie w naukach prawnych (1764–1795). Z dziejów humanitaryzacji prawa karnego w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa IHN PAN, 1995.
- Barycz, Henryk. „Uniwersytet Wiedeński w życiu umysłowym Polski”. W Henryk Barycz, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1969.
- Barycz, Henryk. *W murach starej Getyngi*. W Henryk Barycz, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1969.
- Bednarski, Stanisław. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933.
- Bieńkowska, Barbara. Bieńkowski, Tadeusz. *Kierunki recepcji nowożytnej myśli naukowej w szkołach polskich (1600–1773), cz. II: Humanistyka*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1976.

⁶⁵ Henryk Barycz, „Uniwersytet Wiedeński”, 110–116.

⁶⁶ Henryk Barycz, *W murach starej Getyngi*, w: Henryk Barycz, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1969): 349–390.

⁶⁷ Maciejewski, *Oświecenie polskie*, 107–108.

⁶⁸ Maciejewski, *Oświecenie polskie*, 108.

- Bieńkowski, Tadeusz. „Znajomość kartezjanizmu w środowiskach różnowierczych Gdańska i Torunia w drugiej połowie XVII wieku”. W *Wokół dziejów i tradycji arianizmu*, red. Lech Szczucki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1971.
- Bogucka, Maria. *Dzieje kultury polskiej do 1918 roku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987.
- Brahmer, Mieczysław. „Włosko-polskie związki literackie”. W *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Brückner, Aleksander. *Dzieje kultury polskiej*, t. III: *Czasy nowsze do roku 1831*. Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1931.
- Cieński, Marcin. *Formacja oświeceniowa w literaturze Polski i Niemiec*. Wrocław: Wydawnictwo „Wiedza o Kulturze”, 1992.
- Domańska, Barbara. *Aleksander Brückner jako badacz kultury*. Bydgoszcz: Pomorze, 1988.
- Filozofia i myśl społeczna w latach 1700–1830*, t. I: *Okres saski 1700–1763*, red. Marian Skrzypek. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Sojologii PAN, 2000.
- Firpo, Massimo. *Il rapporto tra socinianesimo e primo deismo inglese negli studi di uno storico polacco*, Firenze 1973. Odb. z *Critica storica* N.s. X (1973), N. 2.
- Firpo, Massimo. „John Locke e il socinianesimo”. *Rivista storica italiana* 92 (1980).
- Gawlik, Stanisław. „Wpływ filozofii Christiana Wolffa na polską myśl pedagogiczną doby oświecenia”. *Zeszyty Naukowe. WSP im. Powstańców Śląskich w Opolu. Nauki Społeczno-Polityczne* 5 (1992).
- Geber, Halina. „Angielsko-polskie związki literackie”. W *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.
- Gierowski, Józef. „Il primo Illuminismo in Polonia e l'Italia”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 71, *Studia Italo-Polonica*, 1 (1982); wersja polska: *Wczesne oświecenie w Polsce a Włochy*. W Józef Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej Krzysztof Link-Lenczowski. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Gierowski, Józef. „Przenikanie myśli Oświecenia do Rzeczypospolitej”. W *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem. Studia z dziejów nowożytnej Polski i Europy ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, red. Kazimierz Wajda et al. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1993; przedruk w: Józef Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej Krzysztof Link-Lenczowski. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008, 240–253.
- Gierowski, Józef Andrzej. *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*. Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2001.
- Gierowski, Józef. „U źródeł polskiego Oświecenia”. W *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. Andrzej Zahorski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974; przedruk w: Józef Gierowski, *Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, red. Andrzej Krzysztof Link-Lenczowski. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2008.
- Gorczyńska, Małgorzata. *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999.
- Jarzęcka, Joanna. *Obraz życia umysłowego Rzeczypospolitej doby saskiej w świetle wybranych lipskich czasopism naukowych (1710–1762)*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, 1987.
- Jarzęcka, Joanna. „Życie umysłowe w Rzeczypospolitej w latach 1729–1762 w świetle listów z Polski do Gottscheda i poloników występujących na łamach jego czasopism”. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej* ser. A, 15 (1980).
- Klimowicz, Mieczysław. „Cudzoziemszczyzna i rodzimność. Elementy kultury polskiej czasów Oświecenia”. W *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Zofia Stefanowska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.

- Kocot, Kazimierz. *Nauka prawa narodów w Ateneum Gdańskim (1580–1793)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1965.
- Konopczyński, Władysław. „Jan Jakub Rousseau doradcą Polaków”. *Themis Polska*, seria II, t. I, z. 2 (1913).
- Korzon, Krystyna. „Polonica w „Encyklopedii” Diderota”. *Pamiętnik Literacki* 41 (1950).
- Leśnodorski, Bogusław. „Beccaria w Polsce XVIII wieku”. *Nauka Polska* 13 (1965), nr 3.
- Leśnodorski, Bogusław. „Idee polityczne Jana Jakuba Rousseau w Polsce”. W *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, red. Barbara Grochulska, Bogusław Leśnodorski, Andrzej Zahorski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967.
- Leśnodorski, Bogusław. „<Zaatakujemy niesprawiedliwość u jej źródła>. Cesare Beccaria w Polsce XVIII wieku”. W Bogusław Leśnodorski, *Ludzie i idee*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972.
- Link-Lenczowski, Andrzej Krzysztof. „Emanuel Mateusz Rostworowski — uczony i artysta”. W *Emanuel Mateusz Rostworowski 1923–1989. Materiały z posiedzenia naukowego w dniu 8 października 2014 roku*, red. Maria Czepe. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2018.
- Łukaszewicz, Justyna. *Carlo Goldoni w polskim Oświeceniu*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997.
- Maciejewski, Janusz. „Oświecenie polskie. Początek formacji, jej stratyfikacja i przebieg procesu historycznoliterackiego”. W *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, seria druga, red. Zbigniew Goliński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977.
- Michalski, Jerzy. *Rousseau i sarmacki republikanizm*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1977.
- Ogonowski, Zbigniew. „Socynianizm a Oświecenie”. W Zbigniew Ogonowski, *Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.
- Opalek, Kazimierz. „Monteskiusz w Polsce”. W *Monteskiusz i jego dzieło. Sesja naukowa w dwusetną rocznicę śmierci*, red. Juliusz Bardach, Konstanty Grzybowski. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956.
- Pawlak, Marian. *Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772*. Olsztyn: Pojezierze, 1972.
- Piechnik, Ludwik. *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej 1730–1773*. Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Jesu”, 1990.
- Poplatek, Jan. *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzupełnił Ludwik Grzebień, przygotował do druku Jerzy Paszcenda. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973.
- Rok, Bogdan. *Kalendarze polskie czasów saskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985.
- Rostworowski, Emanuel. *Francja Ludwika XV a Polska. Polityka – język – książki*. W *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 9–13 września 1969*, t. 3, red. Antoni Mączak. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 1971.
- Rostworowski, Emanuel. *Historia powszechna. Wiek XVIII*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Rostworowski, Emanuel. „Wolter a Polska”. *Kwartalnik Historyczny* 75 (1968).
- Rostworowski, Emanuel. „Wolter i prymas Podoski”, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, red. Jerzy Dowiat et al. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972.
- Roszak, Stanisław. *Środowisko intelektualne i artystyczne Warszawy w połowie XVIII w. Między kulturą Sarmatyzmu i Oświecenia*. Toruń; Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997.

- Rzadkowska, Ewa. *Encyklopedia i Diderot w polskim oświeceniu*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1955.
- Rzadkowska, Ewa. *Francuskie wzorce polskich oświeconych. Studium o recepcji J. F. Marmontela w XVIII w.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Rzadkowska, Ewa. „Książka francuska w oświeceniu stanisławowskim (na marginesie recepcji Marmontela)”. *Wiek Oświecenia*, 1 (1978).
- Salmonowicz, Stanisław. „Kilka uwag o recepcji Cezarego Beccarii (1738–1794) jako karnisty w Polsce. Uwagi w dwusetlecie zgonu”. W *Dawne prawo i myśl prawnicza. Prace historyczne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartla*, red. Jerzy Malec i Waclaw Uruszczak. Kraków: Księgarnia Akademicka, 1995.
- Salmonowicz, Stanisław. *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681–1817. Studium z dziejów nauki i oświaty*. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973.
- Siemek, Andrzej. „Voltaire et Rousseau en France et en Pologne”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 24 (1979), nr 3.
- Sinko, Zofia. *Powieść angielska osiemnastego wieku a powieść polska lat 1764–1830*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961.
- Sinko, Zofia. *Powieść zachodnioeuropejska w kulturze literackiej polskiego Oświecenia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1968.
- Sinko, Zofia. „Monitor” wobec angielskiego „Spectatora”. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956.
- Skrzypek, Marian. „Diderot i Raynal a ruch niepodległościowy w Polsce”. *Przegląd Humanistyczny* 32 (1988), nr 10.
- Skrzypek, Marian. „Filozofia Diderota w polskim oświeceniu (Z dziejów podziemia filozoficznego w Polsce)”. *Przegląd Humanistyczny* 39 (1995), nr 3.
- Skrzypek, Marian. *La critique de Diderot et ses équivoques l'époque des Lumières polonaises*. W *Les ennemis de Diderot*, ed. Anne Marie Chouillet. Paris: Klincksieck, 1993.
- Smolarski, Mieczysław. *Studia nad Wolterem w Polsce*. Lwów: Towarzystwo Dla Popierania Nauki Polskiej, 1918.
- Smoleński, Władysław. *Monteskiusz w Polsce wieku XVIII*. Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, 1927.
- Stasiewicz-Jasiukowa, Irena. „Leszczyński contra Rousseau”. W *Stanisław Leszczyński – król, polityk, pisarz, mecenas. Materiały z europejskiej konferencji naukowej zorganizowanej w 300-lecie urodzin króla Stanisława Leszczyńskiego*, red. Alojzy Konior. Leszno: Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne, 2001.
- Stasiewicz-Jasiukowa, Irena. „Leszczyński contra Rousseau”. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 23 (1978), nr 1.
- Stasiewicz-Jasiukowa, Irena. „Recepcja poglądów Christiana Wolffa w środowiskach katolickich polskiego Oświecenia”. *Analecta* 7 (1998), nr 2.
- Staszewski, Jacek. „Czasy saskie – rehabilitacja czy lepsze poznanie?”. *Wiadomości Historyczne* 40 (1997), [nr 2].
- Staszewski, Jacek. „Kultura polska w kryzysie XVIII wieku”. W Jacek Staszewski, *Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...*. *Szkice i studia z czasów saskich*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997. Pierwodruk w: *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, red. Maria Bogucka. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Staszewski, Jacek. „O apogeeach kultury sarmackiej i periodyzacji XVIII stulecia”. W *Między barokiem a oświeceniem. Apogeeum sarmatyzmu. Kultura polska drugiej połowy XVII wieku*, red. Krystyna Stasiewicz i Stanisław Achremczyk. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego 1997.

- Staszewski, Jacek. „Sarmatyzm a Oświecenie (uwagi historyka)”. W *Kultura literacka połowy XVIII wieku w Polsce. Studia i szkice*, red. Teresa Kostkiewiczowa. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1992.
- Staszewski, Jacek. „Wiek XVIII w Polsce – próba nowej syntezy”. W Jacek Staszewski, *„Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący...”. Szkice i studia z czasów saskich*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1997, s. 196–202. Pierwodruk w: *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. Krystyna Stasiewicz i Stanisław Achremczyk. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1996.
- Suchodolski, Bogdan. *Dzieje kultury polskiej*, wyd. II. Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1986.
- Sylwestrzak, Andrzej. „J. J. Rousseau doradcą Polaków”. *Przegląd Humanistyczny* 19 (1975), nr 2.
- Szarama, Maria. „Wolter w czasopismach stanisławowskich”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historycznoliterackie* 6 (1963).
- Szykowski, Marian. *Myśl Jana Jakuba Rousseau w Polsce XVIII wieku*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1913.
- Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa. Warszawa-Kraków: Zakład Historii Nauk Społecznych IHNOiT, Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993.
- Wołoszyński, Ryszard. „Popisy uczniów w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jako wyraz przyswajania nowych treści naukowych”. W *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973.
- Wojtowicz, Jerzy. „Próby ocalenia i odzyskania niepodległości w oparciu o Francję (od połowy XVIII w. do 1806)”. W *Polska – Francja. Dziesięć wieków związków politycznych, kulturalnych i politycznych*, red. Andrzej Tomczak. Warszawa: Książka i Wiedza, 1983.